

איש ברית עם המילה העברית

לזכרו של פרופ' רפאל (רפי) ניר ז"ל

(1930–2012)



היום-יום, ובכלל זה בתקשורת ההמונים. מגמה זו הייתה מנוגדת למקובל בשנות השבעים והשמונים, והעובדה שהדבר נתפס היום כטריוויאלי לחלוטין מעידה על תרומתו של רפי כפורץ דרך.

קשה לסכם את פועלו של אדם שפרסם עשרות מאמרים מקצועיים והעמיד תלמידים הרבה בשורות קצרות, בעיקר מפני שמה שייחד את עשייתו הענפה היא העובדה שמחד גיסא זו התפרשה לכיוונים שונים: שדה הלשון העברית, תחום החינוך וחקר התקשורת, ומאידך גיסא מצאה את הדרך לשלב בין כל אלה ולחדש בכך. ניר היה פעיל כחבר סגל בבית הספר לחינוך ובחוג לתקשורת באוניברסיטה העברית, ולאחר פרישתו נמנה עם המייסדים של בית הספר לתקשורת בנתניה, בו פעל כעשור כיושב ראש ועדת ההוראה במוסד. הוא תרם לחינוך ולהוראת הלשון גם במכללת דוד ילין ושימש יושב ראש ועדת המקצוע בתחום הלשון במשרד החינוך, נשיא האגודה הישראלית לבלשנות שימושית וחבר פעיל בה כמו גם בוועדות רבות בתחום הלשון, החינוך והתקשורת. סיכום של היבטים שונים בעבודתו המדעית אפשר למצוא בחלק הראשון של הספר שיצא לפני כתיסת שנים, **ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת הלשון**¹, שראה אור בשנת 2000, מעט לאחר פרישתו לגמלאות מהוראה באוניברסיטה העברית. אנסה להצביע על מה שייחד את פרופ' ניר כחוקר דרך התבוננות בשני המאמרים האחרונים שפרסם.

המאמר האחרון שפרסם בחייו, ושאותו הספיק לראות בדפוס זמן קצר לפני מותו, עסק בשאלת "השתיקה כפעולת דיבור"². מאמר זה יכול לשמש דוגמה לאופן שבו התחברו במאמריו תחומי הלשון, החינוך והתקשורת. המאמר פותח בתהייה אם השתיקה יכולה להיות פעולת דיבור, קרי אמירה לשונית בעלת משמעות מעשית, שהרי השתיקה היא אין ואנו נוהגים לחשוב על המעשה הלשוני כעל יש. אף על פי שהמאמר מתחיל בשאלה מתחום הבלשנות השימושית, הוא פונה מיד לדוגמאות מתקשורת ההמונים: כיצד נתפסת שתיקה של פוליטיקאי בראיון ברדיו או מה אנו חושבים על אדם ש"בחר בזכות השתיקה". המעבר הזה בין שאלה לשונית ליישומה תוך חיבור פרגמטיקה, סמנטיקה ורטוריקה בהקשר של תקשורת ההמונים מאפיין את כלל תרומתו ומכאן את המעגלים הרחבים של חוקרים, מורים ותלמידים שמצאו חידוש ועניין בכתביו. בהמשך המאמר בוחן ניר את השתיקה בהקשרים

חוקר הלשון והתקשורת ואיש החינוך פרופ' רפאל ניר נפטר בסוף אוגוסט 2012 והוא בן 82. פרופ' ניר, רפי בפי מכריו ואוהביו הרבים, היה אדם פורה ופעיל עד יומו האחרון. אף שרכשתי את השכלתי בחוג לתקשורת באוניברסיטה העברית, התוודעתי אל רפי האדם כששימש יושב ראש ועדת ההוראה בבית הספר לתקשורת במכללת נתניה, בנסיעות הטובות הרבות שלנו יחד במונית מירושלים לנתניה ובחזרה. בנסיעות אלה, בהן היינו "קהל שבוי" האחד של רעהו, דיברנו בענייני היום, מתוך תפיסת העולם הפלורליסטית של רפי ושלי. ברגעים אינטימיים מעט יותר דיברנו על המשפחה, על רגעי השמחה ועל הזיכרונות. החום שבו דיבר על משפחתו, על רעייתו מרים ועל ילדיו ונכדיו, תמיד סיפקו את הפרספקטיבה הנכונה של הדברים החשובים בחיים. מה שאפיין את רפי, אף על פי שסטראוטיפית אפשר היה לטעות בו ולחשוב שהוא "יקה" מקובע, היה הרצון המתמיד לחדש ולעדכן מסגרות נוקשות, נורמטיביות-טהרניות. הוא היה בעל לב רך כאדם כשם שהיה חוקר גמיש, תכונה שבאה לידי ביטוי בגישתו לשפה העברית שאהב. הוא ביקש לחקור אותה בגילוייה המעשיים, באופן שהיא משמשת בחיי

דברים לזכרו של איש אקדמיה בכתב עת מקצועי נוהגים לסכם את פועלו ואת תרומתו למחקר, אבל דברי לא יהיו שלמים אם לא אתייחס לצדדיו האנושיים, שכן כל מי שהכיר את רפי הבין מיד שלא רק חוקר גדול עומד לפניו אלא איש מעלה, התגלמות ההגדרה המילונית למושג "א מאנטש". רפי היה מודל בחייו האישיים כפי ששימש מודל בקריירה האקדמית שלו, ו-59 השנים לצד רעייתו מרים הן השראה לזוגיות לכולנו. רפי היקר והאציל היה אהוב על רבים ועשייתו האקדמית תמשיך לשמש מגדלור של חכמה וידע עבור כולנו. פרופ' רפי ניר היה איש ברית עם המילה העברית, אך עכשיו יאה השתיקה שבה עסק במאמריו האחרונים.

המילים בעברית שותקות רגע לזכרו.

יהי זכרו ברוך!

מוטי נייגר

הערות

- 1 א' שורצולד, ש' בלום קולקה, וא' אולשטיין (עורכות) (2000). ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת הלשון. ירושלים: כרמל. על תרומתו של ניר ללקסיקולוגיה ראו ר' ברמן, "תרומת רפאל ניר ללקסיקולוגיה העברית", שם, עמ' 19. על תרומתו לחינוך הלשוני בישראל ראו ר' רוזנר, "תרומתו של רפאל ניר לחינוך הלשוני בישראל", שם, עמ' 20-31. רשימת פרסומיו: ש' אסיף וא' שורצולד, "כתבי רפאל ניר: רשימת הפרסומים", שם, עמ' 9-18.
- 2 ר' ניר (2012). "שתיקה כפעולת דיבור". בתוך: מ' חמו, מ' בלונדיינס ות' ליבס (עורכים), תקשורת כשיח: עיונים בשפה ובמדיה – קובץ מאמרים לכבוד של שושנה בלום קולקה (עמ' 45-55), ירושלים: מאגנס.
- 3 ר' ניר (2012). "הפתגם כטקסט לימודי", בתוך: ע' השכל-שחם, ר' בורשטיין, ע' עמיר וה' אתקין (עורכות), מזמרת הלשון: עיון ומחקר בחינוך הלשוני – לכבודה של מזל שיניאק (עמ' 21-27), ירושלים: משרד החינוך, מכללת דוד ילין והאגודה הישראלית לחקר שפה וחברה.

רחבים ובהם השתיקה כאמירה פוליטית (רב משמעית), שואל אם תיתכן שתיקה בכתיבה, ומתבונן בהיבטיה תלויי התרבות של השתיקה, השתיקה כאירוניה והשתיקה במקורות היהודיים. כל אלה מצביעים על רוחב היריעה של האדם והחוקר ועל האופן שבו הצליח לרתק אליו את תלמידיו על ידי חיבור כל העולמות גם יחד.

במאמר אחר, שראה אור זמן קצר לאחר פטירתו, "הפתגם כטקסט לימודי"³, בחן את הפתגם כ"טקסט זעיר", כלומר כיחידת טקסט אוטונומית קצרה, בבחינת מעט המחזיק את המרובה. עיון בפתגם מצטרף לתרומות קודמות שלו על טקסטים זעירים וקצרים דוגמת סימט בחירות, פרסומת מסחרית וכותרות עיתונים. במאמר על הפתגם, כמו במאמריו האחרים של רפי, ניכרת רגישותו הספרותית והוא לא מוותר על הניתוח הפואטי המשלים ניתוח לשוני מדקדק. אולם, לצד התפעלותו מן הפתגם ומהתמצות שלו, מזהיר ניר מפני האקסיומטיות שבה נתפסים הפתגמים, מן העובדה שהם מציגים אמת שכמעט אי אפשר לערער אחריה. מכאן, תוך אזכור הנהוג לתלות פתגמים לקישוט קירות הכיתות בבתי הספר, דרישתו, "ללמוד את תוכנם של פתגמים בדרך ביקורתית. הפתגם הוא אכן מרכיב חשוב של המורשת התרבותית-חברתית, אולם אין פירוש הדבר שעלינו לקבל את תוכנו של כל פתגם ללא עוררין, כמתאים לכל מצב" (עמ' 26, ההדגשה במקור). אני קורא דברים אלה, הלקוחים מהפסקאות האחרונות במאמרו האחרון, כצוואה רוחנית שהותיר כאיש חינוך, כחוקר לשון ותקשורת: השפה היא מרכיב משמעותי בחיינו והיא מקיפה אותנו מכל עבר, מילדות לבגרות, אך דווקא משום כך ראוי ללמוד לשלוט ברזיה כדי לפתח ארגז כלים ביקורתי לשימושים שעושים בה הן בחיי היום-יום והן בתקשורת ההמונים. עלינו ללמוד כיצד "חיים ומוות ביד הלשון" הלכה למעשה, ומכאן החובה להבין "איך לעשות דברים באמצעות מילים" (כאמרתו הקולעת של ג'ון ל' אוסטין, שהתווה את הדרך לבלשנות השימושית), לא רק כדי לדעת לעשות בשפה שימוש פרטי, אלא כדי לפתח את הביקורתיות על היבטיה הציבוריים ועל אפשרויות השימוש המניפולטיבי בה.